

ΠΡΟΣ ΤΗΝ «ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΗΛΙΚΙΑΣ» ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ¹

Κορασίδου Μαρία²

Αν ξεκινήσει κανείς με την υπόθεση ότι η οικογένεια αποτελεί μια δυναμική μορφή κοινωνικής οργάνωσης, που στα πλαίσια μιας ιστορικά προσδιορισμένης κοινωνίας γνωρίζει συγκεκριμένες κάθε φορά μεταβολές, τότε μπορεί σίγουρα να υποθέσει, ότι και τα ζητήματα που αφορούν την παιδική ηλικία, στο βαθμό που είναι άμεσα συσχετισμένα με την εξέλιξη της οικογένειας, προσλαμβάνουν σε κάθε δεδομένη χρονική στιγμή διαφορετική μορφή.

Αντικείμενο του άρθρου αυτού είναι η εξέταση ορισμένων πτυχών της διαδικασίας επαναξιολόγησης και αναδιοργάνωσης της οικογένειας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα με επίκεντρο τα παιδιά. Συγκεκριμένα, το άρθρο αυτό αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση των τρόπων με τους οποίους ο ιατρικός και παιδαγωγικός λόγος του δεύτερου μισού του περασμένου αιώνα επιχειρεί να αναβαθμίσει το ζεύγος μητέρα-παιδί στους κόλπους της οικογένειας των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας.

Η Αθήνα, το 1834, τη στιγμή που γίνεται η πρωτεύουσα του ανεξάρτητου νεοελληνικού κράτους, είναι μια ερειπωμένη κωμόπολη με μικρούς και στενούς δρομίσκους, που δεν ξεπερνά τις 10.000 κατοίκους. Από τα πρώτα όμως κιόλας μετεπαναστατικά χρόνια, θα μετατραπεί στο κατεξοχήν οικονομικό, διοικητικό, πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο του ελληνικού κράτους. Η Αθήνα προσελκύει όχι μόνο τις κυρίαρχες παραδοσιακές ομάδες των προυχόντων και οπληρχηγών της Επανάστασης, αλλά και τους «εξευρωπαϊσμένους» Έλληνες, τους επονομαζόμενους «ετερόχθονες»: Φαναριώτες, πλούσιους εμπόρους των ελληνικών παροικιών της Κεντρικής Ευρώπης, των Βαλκανίων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, διπλωματούχους των δυτικών Πανεπιστημίων, ομογενείς αστούς της Διασποράς.

Οι «ετερόχθονες», διαθέτοντας δυτική πολιτισμική συμπεριφορά και τρόπο ζωής, προκαλούν τις παραδοσιακές προεπαναστατικές νοοτροπίες και γίνονται οι κυριότεροι φορείς νέων αστικών ιδεών, συνηθειών, πρακτικών, προτύπων ζωής και κοινωνικής συμπεριφοράς.

Τα νέα αυτά κοινωνικά πρότυπα ζωής και συμπεριφοράς θα αρχίσουν να υιοθετούνται με ένα πολύ γρήγορο ρυθμό και από τα πολυάριθμα μεσαία και μικροαστικά στρώματα της Αθήνας, τα οποία

-
1. Αναδημοσίευση από: Κορασίδου, Μ. (1995). Προς την «ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας» στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα, *Εκλογή Θεμάτων Κοινωνικής Πρόνοιας*, ΕΠΠΣΚΕ, τ.105/1995, σελ.130-141.
 2. Η Μαρία Κορασίδου, Διδάκτορας Ιστορίας του Πανεπιστημίου Paris, είναι Επίκουρος Καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνικής Πολιτικής του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

διακατέχονται από το όνειρο της κοινωνικής ανόδου και κυριαρχούν στον αστικό χώρο της πρωτεύουσας καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.³

Στην Αθήνα όμως, με το κοινωνικό μωσαϊκό της και το συνεχώς διευρυνόμενο αστικό χώρο της, μια νέα κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών του περασμένου αιώνα.

Η άφιξη και η οικονομική δραστηριότητα ενός σημαντικού αριθμού αστών ομογενών της διασποράς στην πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους, θα συμβάλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση αυτής της νέας κοινωνικής και οικονομικής πραγματικότητας. Η εξάπλωση των οικονομικών δραστηριοτήτων των ομογενών στον ελληνικό χώρο, πολύ σύντομα θα προκαλούσε την ανησυχία των μεσαίων στρωμάτων της πρωτεύουσας. Η δυσaráεσκεια και η εχθρότητα των τελευταίων βαθαίνει όταν, προς τα μέσα της δεκαετίας του 1870, γίνεται πλέον φανερό, ότι οι νεοαφικθέντες ομογενείς αποσκοπούν στη γρήγορη κατάκτηση μιας κυριαρχικής θέσης στα πλαίσια της ελληνικής κοινωνίας μέσα από την ανάπτυξη μιας έντονης κερδοσκοπικής δραστηριότητας.⁴ Την απογοήτευση που δοκίμασαν τα μεσαία και μικροαστικά στρώματα από την οικονομική συμπεριφορά των ομογενών, ακολούθησε ένα αυξανόμενο αίσθημα ανασφάλειας, η συνειδητοποίηση του αβέβαιου και μεταβαλλόμενου χαρακτήρα της ζωής τους, η αύξηση του φόβου τους απέναντι στον εχθρικό κόσμο της πόλης.

Η κατάσταση θα επιδεινωθεί ακόμη περισσότερο, γύρω στα 1880, με την υποχώρηση που παρατηρείται στην κυρίαρχη θέση που καταλάμβαναν μέχρι τότε ο τομέας της διοίκησης και των προσωπικών υπηρεσιών,⁵ καθώς και με την ταυτόχρονη σχεδόν εμφάνιση φαινομένων ανεργίας στους κύκλους των «μορφωμένων» της εποχής.⁶ Επιπλέον, η ορατή πλέον παρουσία εργατών και εργατριών ως συνέπεια της «βιομηχανικής απογοήτευσης» των χρόνων 1868-1875, έρχεται να ενισχύσει τους φόβους των μεσαίων στρωμάτων της πρωτεύουσας για το ενδεχόμενο μιας κοινωνικής υποβάθμισής τους.

Μέσα όμως από την ανησυχία, την ανασφάλεια και το φόβο, που με έντονο τρόπο βιώνουν τα μεσαία στρώματα της πρωτεύουσας, θα αρχίσει να προβάλλει σιγά-σιγά μια νέα αμυντική στάση. Πρωταγωνιστής στη διαμόρφωση αυτής της αμυντικής στάσης θα είναι ένας ευρύς κύκλος διανοουμένων, όλοι αυτοί που αποτέλεσαν τη νέα πνευματική γενιά, γνωστή ως γενιά του 1880.⁷

3. Σχετικά με τη συγκρότηση των μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων στον αστικό χώρο της Αθήνας, καθώς και τον καθοριστικό ρόλο που έπαιζε στη συγκρότηση αυτή η εγκαθίδρυση της κεντρικής διοίκησης του νέου ελληνικού κράτους, βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα 1977.

4. Βλ. Γιώργος Δερτιλής, *Το Ζήτημα των Τραπεζών*, Αθήνα 1980.

5. Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ανορθωτική προσπάθεια του Χαρίλαου Τρικούπη, 1882-1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1997, τ. ΙΔ, σ. 10.

6. Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των κυβερνήσεων και προβλήματα από το 1881 ως το 1895», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1977, τ. ΙΔ, σ. 52.

7. Βλ. Χριστίνα Αγκριαντώνη, *Οι Απαρχές της Εκβιομηχανίσης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 114.

Απέναντι στο εχθρικό και απειλητικό περιβάλλον της πόλης, οι διανοούμενοι της νέας αυτής γενιάς, ένθερμοι υποστηρικτές της «κοινωνικής προόδου», θα αποτελέσουν τους εκφραστές της ανάγκης για την εξεύρεση ενός προστατευτικού πλαισίου ζωής, θα αναζητήσουν έναν άλλο χώρο, ικανό να προσφέρει την αίσθηση μιας ασφάλειας και θαλπωρής.

Πράγματι, προς τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, πεζογράφοι, ποιητές, παιδαγωγοί, γιατροί και φιλόανθρωποι επικεντρώνουν την προσοχή τους ολοένα και πιο συχνά στην οικογένεια, ως κατεξοχήν χώρο οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Στην πολύ ενδιαφέρουσα ανάλυση που κάνει η Ελένη Βαρίκα για τη διαμόρφωση του οικογενειακού ιδεώδους στους κόλπους των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας στην καμπή του αιώνα, γράφει: «*Το σπίτι μεταβάλλεται σε αντικείμενο ιδεολογικής επεξεργασίας, σε προνομιακό χώρο ανάπτυξης αυθεντικών και αφιλοκερδών ανθρώπινων σχέσεων, σε αστείρευτη πηγή απλής και αρμονικής ευτυχίας*».⁸ Το σπίτι αντιπροσωπεύει έναν ειρηνικό χώρο γαλήνης, μακριά από ανεπιθύμητες και ενοχλητικές συναναστροφές, ένα καταφύγιο απαλλαγμένο από τους ανταγωνισμούς και τους κινδύνους του δημόσιου χώρου. Η εικόνα της οικογένειας, που αποσύρεται στο εσωτερικό του σπιτιού της, συσπειρώνεται γύρω από τα παιδιά της και καλλιεργεί σχέσεις στοργής και θαλπωρής ανάμεσα στα μέλη της, κυριαρχεί έντονα στον ιδεολογικό λόγο της εποχής. Η στροφή αυτή που επιχειρείται προς το σπίτι και την ιδιωτική ζωή, έχει ως κεντρικό σημείο αναφοράς την ιδιαιτερότητα της παρουσίας των παιδιών και των αναγκών τους. Πρόκειται για μια σταδιακή πορεία προς την «ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας».⁹ Η παιδική ηλικία αναγνωρίζεται ολοένα και περισσότερο ως μια ιδιαίτερη κατάσταση με τις δικές της ανάγκες και τα παιδιά ως αδύναμες και ανυπεράσπιστες υπάρξεις που έχουν δικαίωμα στην προστασία. Την επιβίωση και φυσική προστασία τους, την ηθική ανατροφή και εκπαίδευσή τους, οφείλει να επωμισθεί η οικογένεια.

Απέναντι στην εξαιρετικά υψηλή θνησιμότητα που πλήττει κυρίως την πρώτη παιδική ηλικία κατά το 19ο αιώνα, το πρώτο καθήκον της οικογένειας συνίσταται στη διάσωση και διατήρηση στη ζωή των βρεφών και μικρών παιδιών ηλικίας κάτω των δύο χρόνων. Η πραγματοποίηση όμως του καθήκοντος αυτού απαιτεί την εγκαθίδρυση μιας πολύ στενής σχέσης, μιας σχεδόν «οργανικής σύνδεσης»¹⁰ ανάμεσα στην Ιατρική και την οικογένεια.

8. Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Αθήνα 1987, σ. 80.

9. Σύμφωνα με την ερμηνεία του Philippe Aries, που θεωρείται πλέον κλασική, η «ανακάλυψη της παιδικής ηλικίας» στους κόλπους των αριστοκρατικών και αστικών τάξεων των δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών, από τον 18ο αιώνα και μετά, αποτέλεσε σημαντική αλλαγή, που οδήγησε στην αναδιοργάνωση της οικογενειακής και κοινωνικής ζωής. Βλ. Philippe Aries, *L' enfant et la vie familiale sous l' ancien regime*, Παρίσι 1973. Σχετικά με τη διαδικασία συγκρότησης της «σύγχρονης οικογένειας» βλ. επίσης, Edward Shorter, *Naissance de la famille moderne*, Παρίσι 1977 και Richard Sennett, *La famille contre la ville. Les classes moyennes de Chicago a l' ere industrielle (1872- 1890)*, Παρίσι 1980.

10. Jacques Donzelot, *La police des familles*, Παρίσι 1977, σ. 23.

11. Anastassios Zinnis, *Etude sur les principales causes lethiferes chez les enfants au-dessous de cinq ans et plus specialement chez ceux de 0-1 an a Athenes*, Αθήνα 1880, σ. 10.

«Η τρομερή εκατόμβη της πρώτης παιδικής ηλικίας»¹¹

Η εκδήλωση ενός αυξημένου ιατρικού ενδιαφέροντος για τη βρεφική και την πρώτη παιδική ηλικία, από το 1860 και μετά, μπορεί να θεωρηθεί ως μία από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις ενός γενικότερου προβληματισμού γύρω από τη σημασία της εξέλιξης του πληθυσμού της χώρας.

Πράγματι, μετά το δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα, αρχίζουν να διατυπώνονται, με ένα περισσότερο συστηματικό τρόπο, σκέψεις και απόψεις σχετικά με τη σπουδαιότητα που έχει η αύξηση του πληθυσμού ενός κράτους για την οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική του ευημερία και πρόοδο.

Σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Σούτσο, καθηγητή της Πολιτικής Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και διευθυντή του γραφείου της Δημόσιας Οικονομίας στο Υπουργείο των Εσωτερικών, η αύξηση του πληθυσμού μιας χώρας εξαρτάται κατά κύριο λόγο από τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στον αριθμό των θανάτων ως προς εκείνον των γεννήσεων. Κατά συνέπεια, το ζητούμενο είναι η μείωση του αριθμού των θανάτων.¹²

Στο βαθμό δε που, από τους στατιστικούς πίνακες της κίνησης του πληθυσμού για τη χρονιά 1860, προκύπτει ότι ο μεγαλύτερος αριθμός θανάτων αφορά παιδιά ηλικίας 0 έως 10 χρόνων, θα αρχίσει να αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη μέριμνα για την καταπολέμηση της παιδικής θνησιμότητας.

Με βάση την αντίληψη ότι *«το μεγαλείον λαού τινός στηρίζεται επί του οφθαλμού των παίδων του»*¹³ και θεωρώντας ακόμη ότι η παιδική ηλικία αποτελεί εκείνη την περίοδο της ζωής *«καθ' ην υποστρώνονται και αναπτύσσονται αι πρώται βάσεις της ζωής και κατατίθενται τα θεμέλια ως επί το πολύ υγιούς ή νοσηρά διαπλάσεως του ατόμου»*,¹⁴ το ιατρικό ενδιαφέρον θα στραφεί προς την παιδική ηλικία.

Την εκδήλωση ενός τέτοιου ενδιαφέροντος μπορούμε να ανιχνεύσουμε μέσα από την άνθηση ιατρικών μελετών και άρθρων, που επιχειρούν να καταγράψουν την έκταση της παιδικής θνησιμότητας, να περιγράψουν τα συμπτώματα των ιδιαίτερων παιδικών ασθενειών, να αναλύσουν τις αιτίες που τις προκαλούν, να υποδείξουν τα κατάλληλα θεραπευτικά μέσα και τη λήψη των αναγκαίων προληπτικών μέτρων, και τέλος, να απευθύνουν τις απαραίτητες συμβουλές ως προς την τέχνη της ανατροφής των βρεφών και νηπίων, θέτοντας έτσι τις πρώτες βάσεις της παιδιατρικής στην Ελλάδα.

12. Βλ. «Στατιστική της Ελλάδος. Κίνησις του πληθυσμού του 1860», *Πανδώρα* IB/286 (15 Φεβρουαρίου 1862).

13. Αλκιβιάδης Παπαπαναγιώτου, «Η θνητότης των παίδων εν Αθήναις», *Ημερολόγιον Εφημερίδος των Κυριών του 1891*, Αθήνα 1890, σ. 36.

14. Εισαγωγή των μεταφραστών Π. Αποστολίδη και Στυλ. Τσακίρη στο έργο του Α. Ζίννη, *Περί θεραπείας της χρονίας διαρροίας των παίδων*, Αθήνα 1886, σ. 5.

Ο Αναστάσιος Ζίννης, καθηγητής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και ο πρώτος διευθυντής του Δημοτικού Βρεφοκομείου Αθηνών, υπήρξε αναμφίβολα ένας από τους σημαντικότερους ερευνητές της παιδικής νοσολογίας της εποχής του. Από τη μονογραφία του με τίτλο «*Etude sur les principales causes lethiferes chez les enfants au-dessous de cinq ans et plus specialement chez ceux de 0-1 an a Athenes*», που δημοσιεύτηκε το 1880, προκύπτει, ότι από το σύνολο των θανάτων που καταγράφηκαν στους νεκρικούς καταλόγους της πόλης της Αθήνας, καταλόγους που τηρούσε η Αστυνομία και τη δεκαετία 1869-1878, το 46% ήταν θάνατοι παιδιών ηλικίας 0-5 ετών και από αυτούς το 68,5% ήταν θάνατοι βρεφών ηλικίας 0-12 μηνών.¹⁵

Ως την πλέον θανατηφόρα ασθένεια, που πλήττει την πρώτη παιδική ηλικία, ο Α. Ζίννης καταγράφει τη διάρροια: το 34% των περιπτώσεων θανάτων παιδιών και το 80% των περιπτώσεων θανάτων βρεφών οφείλονται στη διάρροια.

Για τη δεκαετία 1880-1890, ο Αλκιβιάδης Παπαπαναγιώτου, υφηγητής της Παιδιατρικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και διευθυντής της πανεπιστημιακής κλινικής στο Δημοτικό Βρεφοκομείο Αθηνών, αναφέρει ότι από το σύνολο των θανάτων στην πόλη της Αθήνας, το 48,13% ήταν θάνατοι παιδιών ηλικίας 0- 10 ετών και από αυτούς το 66,19% ήταν θάνατοι βρεφών ηλικίας 0-12 μηνών. Για την ίδια χρονική περίοδο, σύμφωνα πάντα με τον Α. Παπαπαναγιώτου, το 32,37% των περιπτώσεων θανάτων παιδιών και το 85,8% των περιπτώσεων θανάτων βρεφών οφείλονται σε νοσήματα του γαστρεντερικού σωλήνα.¹⁶

Τόσο ο Α. Ζίννης όσο και ο Α. Παπαπαναγιώτου θεωρούν ότι η κύρια αιτία που συντελεί στο να μετατρέψει τη διάρροια στο «κοινότερον και φονικώτερον νόσημα της βρεφικής ηλικίας»,¹⁷ είναι η «πρόληψις» που επικρατεί κυρίως στους κόλπους των λαϊκών στρωμάτων της εποχής ότι «η επερχόμενη τοίς βρέφεσι διάρροια μετά τον έκτον μήνα απότοκος ούσα της οδοντοφυΐας ουδεμιάς δέεται θεραπείας».¹⁸

Ο Α. Ζίννης και ο Α. Παπαπαναγιώτου υποστηρίζουν ότι η οδοντοφυΐα συμβάλλει σίγουρα στην εκδήλωση διάρροιας των παιδιών. Οι παράγοντες όμως που, κατά τη γνώμη τους, συμβάλλουν αποφασιστικά στην επιδείνωση της ασθένειας είναι κυρίως ο πρόωρος απογαλακτισμός και η διατροφή των βρεφών με τροφές ακατάλληλες για την ηλικία τους.¹⁹

Έτσι, τα μέσα που ο Α. Ζίννης θεωρεί ως τα πλέον αποτελεσματικά για την καταπολέμηση της παιδικής θνησιμότητας, είναι: «να εκριζωθή εκ της κεφαλής των μητέρων η ολέθρια πρόληψις» ότι η διάρροια η οποία εμφανίζεται μετά τον 6ο μήνα είναι «ωφέλιμος παροχέτευσις, ήτις συμφέρει να

15. Δυστυχώς, τα στατιστικά δεδομένα που αναφέρει ο Α. Ζίννης δεν επιτρέπουν το σχηματισμό της σχέσης «παιδική θνησιμότητα/πληθυσμός των παιδιών».

16. Α. Παπαπαναγιώτου, «Η θνητότης των παίδων εν Αθήναις», ό.π., σ. 32.

17. Α. Ζίννης, *Η εν Αθήναις θνησιμότης των βρεφών*, Αθήνα 1877, σ. 4.

18. Στο ίδιο, σ. 8. Βλ. και Α. Ζίννης, *Etude sur les principales causes...*, ό.π., σ. 13.

19. Α. Zinnis, *Du role de la dentition dans la pathologie infantine*, Αθήνα 1882, σ. 11 και Α. Παπαπαναγιώτου, ό.π., σ. 34-35.

μένη αθεράπευτος».²⁰ Ακόμη: να εξαφανισθεί η «μωρά συνήθεια»²¹ του πρόωρου απογαλακτισμού και της διατροφής των βρεφών με τροφές ακατάλληλες για την ηλικία τους.

Για την εκπλήρωση του στόχου αυτού, ο Α. Ζίννης προτείνει την οργάνωση μιας «αληθούς σταυροφορίας», στην οποία καλεί την κυβέρνηση, τους εφημέριους και τους γιατρούς να συμμετάσχουν ενεργά, «ανενδότως», «ειλικρινώς» και «ευσυνειδήτως».

Η διατήρηση των παιδιών στη ζωή

Παράλληλα με την οργάνωση της «σταυροφορίας» για το ξερίζωμα των προλήψεων και των πρακτικών που αφορούν τη διατροφή των βρεφών στους κόλπους των λαϊκών στρωμάτων, οι γιατροί θα επιδιώξουν με όλα τα μέσα να πείσουν τις μητέρες των εύπορων οικογενειών να αναλάβουν οι ίδιες το θηλασμό των παιδιών τους.

Από τη στιγμή που οι γιατροί διαπιστώνουν ότι οι σοβαρές διαταραχές που προκαλούνται στην υγεία των παιδιών είναι αποτέλεσμα, κυρίως, του πρόωρου απογαλακτισμού και της κακής διατροφής των παιδιών, θα αρχίσουν να αποδίδουν μια αυξημένη σημασία στον τρόπο διατροφής τους, και να στρέφονται κατά του θηλασμού τους από τις τροφούς, πρακτική ευρύτητα διαδεδομένη στους κόλπους των εύπορων οικογενειών της πρωτεύουσας.

Ο μητρικός θηλασμός θα θεωρηθεί ως το πρωταρχικό μέσο στον αγώνα για την καταπολέμηση των παιδικών ασθενειών, ως η σημαντικότερη απόδειξη της ευθύνης των μητέρων απέναντι στην υγεία των παιδιών τους, ως το «*πρώτιστον των μητέρων καθήκον*»,²² το οποίο πρέπει να ενισχυθεί με όλα τα δυνατά μέσα. Έτσι, η παραμέληση ή εγκατάλειψη του θηλασμού καταγγέλλεται και σιγματίζεται έντονα, στο βαθμό που θεωρείται ότι αποτελεί εκδήλωση μιας ανεύθυνης, επιπόλαιας και εγωιστικής συμπεριφοράς των γυναικών εκείνων που δεν συνειδητοποιούν το μητρικό «προορισμό» τους, «προορισμό» που ο ιδεολογικός λόγος του 19ου αιώνα μετέτρεψε σε συνώνυμο της ίδιας της ύπαρξης των γυναικών.

Αν ο μητρικός θηλασμός θεωρήθηκε αναμφίβολα το σημαντικότερο μέσο για την προστασία των παιδιών από τις διάφορες ασθένειες που τα έπληπταν θανάσιμα, δεν αποτέλεσε ωστόσο το μοναδικό μέσο. Υπάρχουν περιπτώσεις κατά τις οποίες επιτρέπεται στις μητέρες να μη θηλάσουν το παιδί τους και να βρουν καταφύγιο στην «*τεχνητήν γαλουχίαν*»: όταν οι ίδιες δεν έχουν αρκετό γάλα, όταν εμφανίζεται μια νέα εγκυμοσύνη ή ακόμη λόγω φυσικής αδυναμίας που προκλήθηκε από κάποια αρρώστια. Στις περιπτώσεις λοιπόν αυτές, οι γιατροί προσπαθούν να εξηγήσουν στις μητέρες την ύπαρξη στοιχειωδών κανόνων υγιεινής, που αφορούν τη χρήση του ζωικού γάλατος:

20. Α. Ζίννης, *Η εν Αθήναις θνησιμότης...*, ό.π., σ. 14.

21. Στο ίδιο, σ. 14.

22. «Το πρώτιστον καθήκον της μητρός», *Πανδώρα*, 1858, σ. 187.

ποσότητα του γάλατος για κάθε γεύμα ανάλογα με την ηλικία του παιδιού, αραίωση του γάλατος, αποστείρωσή του, συγκεκριμένες ώρες γευμάτων, απόλυτη καθαριότητα του θηλάστρου, κ.ά. Τους κανόνες αυτούς οφείλουν να γνωρίζουν και να εφαρμόζουν όλες οι μητέρες, προκειμένου να επιτύχουν τη σωστή διατροφή των παιδιών τους. Η κύρια προσπάθεια των γιατρών συνίσταται στο να αποτρέψουν τις μητέρες από το να «*παρακολουθώσιν ως προς την υγιεινή των παιδών αλλοκότους πολλάκις ιδέας των αμαθών*», και να τις προτρέψουν να «*προβαίνωσιν επιστημονικώς εις την εν γένει δίαιταν του νηπίου*».²³

Στην απόπειρά τους για την επιβίωση και τη διατήρηση της υγείας των παιδιών, οι γιατροί προτείνουν στις μητέρες και άλλους κανόνες υγιεινής, κανόνες που, όπως υποστηρίζουν, πρέπει να υιοθετούνται και να εφαρμόζονται καθημερινά από τις μητέρες όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Οι κανόνες αυτοί αφορούν κυρίως την ένδυση, τη σωματική φροντίδα και καθαριότητα των μικρών παιδιών, καθώς και τους χώρους και τις γενικές συνθήκες διαμονής τους.

Η ιατρικοποίηση των οικογενειών

Είναι φανερό ότι το σύνολο των ιατρικών οδηγιών, υποδείξεων και συμβουλών αποβλέπουν πρωταρχικά στην εισαγωγή και εφαρμογή των καθημερινών κανόνων υγιεινής στους κόλπους των εύπορων οικογενειών. Όχι όμως μονάχα στους κόλπους αυτών των οικογενειών. Οι γιατροί, όπως ήδη το είδαμε, επιχειρούν να καταπολεμήσουν τις πρακτικές, τις συνήθειες και τις αντιστάσεις που στηρίζονται στην «*άγνοια*», τις «*προλήψεις*», τις «*σφαλερές και στρεβλές ιδέες*» που συντηρούνται από τις μητέρες των φτωχών οικογενειών και, στη θέση τους, να επιβάλλουν νέους ορθολογικούς κανόνες παιδικής υγιεινής, κανόνες που υπαγορεύονται από την «*επιστημονική γνώση*».

Πρόκειται λοιπόν για μια επιχείρηση διάδοσης του κινήματος υγιεινής και ιατρικοποίησης των οικογενειών, που σταδιακά θα γενικευθεί σε ολόκληρο το κοινωνικό σώμα. Οικιακή, δημόσια και κοινωνική υγιεινή προχωρούν πλάϊ-πλάϊ τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

Το σχολείο χώρος «*κλειστός*» και προστατευμένος από τους «*πειρασμούς*» της καθημερινής δημόσιας ζωής,²⁴ όπου τα παιδιά ζουν πολλές ώρες την ημέρα, θα γίνει ένας από τους χώρους όπου εγγράφεται η νέα μέριμνα για την προστασία της παιδικής υγείας. Γιατροί, υγιεινολόγοι και παιδαγωγοί, στα χρόνια 1880-1890, επιμένουν ως προς την ανάγκη λήψης άμεσων μέτρων για την εξασφάλιση της υγείας των παιδιών στο εσωτερικό των σχολικών κτιρίων.²⁵ Η προώθηση μιας σειράς νόμων, στα χρόνια που θα ακολουθήσουν, νόμων σχετικών με την οικοδόμηση σχολικών κτιρίων που να πληρούν τους όρους υγιεινής,²⁶ η εισαγωγή του μαθήματος της Υγιεινής στο

23. «Υγιεινά παραγγέλματα. Υγιεινή των παιδών», *Ημερολόγιον Οικογενειακόν του 1900*, Αθήνα 1899, σ. 152.

24. Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (1821-1929)*, Αθήνα 1988, σ. 68.

25. Στο ίδιο, σ. 163 και 170.

26. Στο ίδιο, σ. 170-178.

Διδασκαλείο, το 1878,²⁷ και ακόμη, η εισαγωγή της γυμναστικής στα σχολεία,²⁸ μαρτυρούν ορισμένες από τις προσπάθειες που έγιναν από πλευράς του ελληνικού κράτους, με στόχο τη βελτίωση της υγείας των μικρών μαθητών στο σχολικό χώρο.

Η μέριμνα για την προστασία της παιδικής υγείας θα εκφρασθεί ακόμη και μέσα από την ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων που στοχεύουν στην περίθαλψη των εγκαταλειμμένων, ορφανών και περιπλανώμενων φτωχών παιδιών της πρωτεύουσας.²⁹ Επιπλέον, θα εκφρασθεί και μέσα από τη φιλανθρωπική δράση των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας, που επιχειρούν να μεταδώσουν το «ιατρικό μήνυμα» στις γυναίκες των φτωχών στρωμάτων και να «εισάγουν το γιατρό στο σπίτι του φτωχού».³⁰

Εκείνο που αξίζει νομίζω να σημειώσουμε είναι, ότι όλη η προσπάθεια ιατροκοποίησης τόσο των οικογενειών όσο και του κοινωνικού σώματος δεν θα είχε καμία πιθανότητα επιτυχίας αν οι μητέρες δεν φαίνονταν έτοιμες να συμμαχήσουν με τους γιατρούς και να προσφέρουν τη συνεργασία τους. Το αποτέλεσμα αυτής της συνεργασίας γιατρών-μητέρων θα είναι η ανάδυση μιας διπλής κυρίαρχης εικόνας: Από τη μια, της εικόνας του γιατρού, «ανθρώπου της σκέψης και της επιστήμης, ιεραπόστολου της προόδου, πρωταγωνιστή μέσα στην κοινωνία»,³¹ που αναλαμβάνει «μια ιδιαίτερη λειτουργία κοινωνικής και ηθικής επιτήρησης»,³² και από την άλλη, μιας αναβαθμισμένης εικόνας του ζεύγους μητέρα-παιδί στο εσωτερικό της οικογένειας.

Ηθική ανατροφή των παιδιών από τις μητέρες

Ποτέ στο παρελθόν οι γυναίκες δεν εγκωμιάσθηκαν τόσο ως μητέρες όσο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα.³³ Εγκωμιασμό, που οφείλουν αναμφίβολα στην ανάδυση μιας αναβαθμισμένης εικόνας της παιδικής ηλικίας και στην αυξανόμενη σημασία που αποδίδεται στα παιδαγωγικά καθήκοντα της οικογένειας.

Πράγματι, από τα μέσα του περασμένου αιώνα και μετά, συναντάμε μια υπεραφθονία λόγου, ο οποίος εντυπωσιάζει με την επίμονη επανάληψη των ίδιων πάντοτε στερεότυπων επιχειρημάτων γύρω από τη μητρική αποκλειστικότητα στον τομέα της ηθικής ανατροφής των παιδιών.

27. Βλ. Δήμητρα Μακρυνιώτη, *Η Παιδική Ηλικία στα Αναγνωστικά Βιβλία* (1834-1919), Αθήνα 1986, σ. 240.

28. Για την εισαγωγή της γυμναστικής στο Αρσάκειο από το 1858-59, βλ. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών στην Ελλάδα* (1830-1893), Αθήνα 1986, σ. 190.

29. Σχετικά με το ζήτημα της φυσικής προστασίας αλλά και της απόπειρας ηθικοποίησης των φτωχών παιδιών μέσα από τις πρωτοβουλίες που αναλαμβάνει η φιλανθρωπική δραστηριότητα στην Αθήνα του 19ου αιώνα, βλ. Maria Korassidou, *Les misérables d' Athenes et leurs therapeutes. Pauvrete et Philanthropie dans la capitale grecque au XIXe siecle*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris 7, Μάιος 1991, σ. 176-272.

30. Jean-Pierre Peter, «Les medecins et les femmes», στο *Miserable et glorieuse la femme du XIXe siecle*, Παρίσι 1984, σ. 90.

31. Yvonne Knibiehler, Catherine Fouquet, *La femme et les medecins*, Παρίσι 1983, σ. 85.

32. Jean-Pierre Peter, ό.π., σ. 80.

33. Βλ. Yvonne Knibiehler, Catherine Fouquet, *Histoire des meres du Moyen Age a nos jours*, Παρίσι 1982 και Elisabeth Badinter, *L' amour en plus. Histoire de l' amour meternel* (XVIIe-XXe siecle), Παρίσι 1980.

Η μητρική αυτή αποκλειστικότητα νομιμοποιείται στο όνομα μιας αντίληψης, σύμφωνα με την οποία, ο διαχωρισμός του χώρου και ο καταμερισμός των καθηκόντων ανάμεσα στα δύο φύλα στηρίζεται στις «διαφορετικές φυσικές ιδιότητες» τους. Όπως γράφει η Michelle Perrot, «ο 19ος αιώνας υπογραμμίζει την ορθολογική αρμονία του σεξουαλικού διαχωρισμού. Κάθε φύλο έχει τη λειτουργία του, τους ρόλους του, τα καθήκοντά του, τους χώρους του, τη θέση του, σχεδόν προκαθορισμένα μέχρι τις πιο μικρές λεπτομέρειες».³⁴

Οι γυναίκες λοιπόν, που γίνονταν αντιληπτές ως όντα προικισμένα με «ιδιαιτέρως φυσικές ιδιότητες», θεωρούνταν ως οι πλέον κατάλληλες να γίνουν οι «φύλακες-άγγελοι» του σπιτιού, να αναλάβουν τη διαχείρισή του και να εξασφαλίσουν την οικογενειακή ευτυχία και συνοχή. Φύλακες-άγγελοι του σπιτιού, μεθοδικές και αποτελεσματικές οικοδέσποινες, πιστές σύζυγοι, μητέρες ολοκληρωτικά αφοσιωμένες στα παιδιά τους: Αυτό είναι το κανονιστικό πρότυπο για τις γυναίκες, που οι διανοούμενοι της εποχής επεξεργάζονται και επιχειρούν να μετατρέψουν σε κοινωνική πρακτική.³⁵

Στο εσωτερικό αυτής της «ιδεώδους» εικόνας των γυναικών, που σκιαγραφείται με κάθε λεπτομέρεια, μια φυσιογνωμία αναδύεται με δύναμη: Είναι «η επιβλητική φυσιογνωμία της Μητέρας που τείνει να απορροφήσει όλες τις άλλες».³⁶ Η μητέρα, «η βασίλισ, η κυβέρνησις και η πρόνοια της οικοίας»,³⁷ «η τελευταία ιδέα, το τελευταίον άσυλον της ηθικής αγιότητας»,³⁸ γίνεται αντικείμενο μιας πραγματικής λατρείας. Η λειτουργία της δεν περιορίζεται πλέον στο να φέρνει παιδιά στον κόσμο, να τα τρέφει και να τα προστατεύει από τις αρρώστιες και το θάνατο. Προχωρά πιο πέρα, επεκτείνεται, εξιδανικεύεται, επιβραβεύεται κοινωνικά.

Στο όνομα της «φυσικής αγάπης» που θεωρείται ότι διαθέτουν οι μητέρες, και της αποφασιστικής δύναμης και επίδρασης που ασκούν πάνω στα παιδιά τους, θα τους ανατεθεί το «μονοπάλιον»³⁹ της ηθικής υγείας των παιδιών τους.

Έτσι, στο εσωτερικό του σπιτιού, που θεωρείται ως μία «σχολή ηθικοποιήσεως»⁴⁰ και τα παιδιά ως «η προσωποποίησης της αθωότητας και καθαρότητας της καρδιάς»,⁴¹ η μητέρα μετατρέπεται σε

34. Michelle Perrot, «Les femmes, le pouvoir, l'histoire», *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Παρίσι 1984, σ. 215

35. Η αναλυτική μελέτη της διαμόρφωσης του «γυναικείου ιδεώδους» στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα στην Ελλάδα έγινε από την Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα (1833-1907)*, Αθήνα 1987. Βλ. κυρίως το δεύτερο κεφάλαιο, «Ξεχασμένη από τον κόσμο, λατρεμένη από το σπίτι της! Οι γυναίκες των μεσαίων στρωμάτων της πόλης στην καμπή του αιώνα (1875- 1908)», σ. 73-131. Σχετικά με την προώθηση ενός ανάλογου προτύπου για τις γυναίκες στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, βλ. Katherine Blunden, *Le travail et la vertu. Femmes au foyer: Une mystification de la revolution industrielle*, Παρίσι 1982, Anne Martin-Fugier, *La bourgeoise. Femme au temps de Paul Bourget*, Παρίσι 1983, και της ίδιας, «La maitresse de maison», στο *Misérable et glorieuse la femme du XIXe siecle*, Παρίσι 1984.

36. Michelle Perrot, ό.π., σ. 207

37. Θεόδωρος Φλογαίτης, «Η Γυνή εν τη Οικογενεία», *Ημερολόγιον Οικογενειακόν του 1900*, Αθήνα 1899, σ. 18.

38. Ιγνάτιος Μοσχάκης, «Η Μήτηρ», *Παρνασσός 11* (1888), σ. 355.

39. Στο ίδιο, σ. 362,363.

40. Στο ίδιο, σ. 353.

41. Στο ίδιο, σ. 362.

παιδαγωγό που επωμίζεται τη μετάδοση ηθικών, θρησκευτικών και πατριωτικών αξιών στα παιδιά της.

Η ευθύνη των μπτέρων προβάλλει λοιπόν τεράστια. Παρόμοιες αντιλήψεις, που αναγορεύουν τις γυναίκες σε πρωταρχικές υπεύθυνες όχι μόνο της ευτυχίας και του μέλλοντος των παιδιών τους, αλλά σε πραγματικούς «αποστόλους» εκπολιτισμού και «ηθικής προόδου» ολόκληρης της κοινωνίας, αρχίζουν να κερδίζουν ολοένα και περισσότερο έδαφος κατά τη διάρκεια του περασμένου αιώνα και να επηρεάζουν αποφασιστικά το περιεχόμενο της γυναικείας εκπαίδευσης στην Ελλάδα.

Πράγματι, από το 1860 και μετά, μια μεγάλη κατηγορία παιδαγωγών και διανοουμένων, που υπερασπίζονται την πρόοδο, τον εκσυγχρονισμό και την αναδιάρθρωση της ελληνικής κοινωνίας, καθώς και μια κατηγορία μορφωμένων γυναικών των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας, που διεκδικούν τη βελτίωση της θέσης του φύλου τους, συντάσσονται με τις παραπάνω αντιλήψεις και επιχειρούν να προσαρμόσουν τους στόχους της γυναικείας εκπαίδευσης σε αυτές.⁴²

Ως μόνη ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στις θέσεις των δύο παραπάνω κατηγοριών μπορούμε να διακρίνουμε την εξής: ενώ οι πρώτοι έβλεπαν τη γυναικεία εκπαίδευση ως ένα προνομιακό μέσο για τη διαμόρφωση ενός «θετικού προτύπου, που να καθορίζει την κοινωνική χρησιμότητα των γυναικών»,⁴³ προτύπου που στηριζόταν στη «βιολογική τους διαφορά», οι δεύτερες, χωρίς να αμφισβητούν ούτε το ίδιο το πρότυπο, αλλά ούτε και τις αξίες που το στήριζαν, θα χρησιμοποιούσαν την εκπαίδευση ως μέσο για τη διεύρυνση του πεδίου της κοινωνικής τους δράσης.

Αν οι γυναίκες αυτές αγκάλισαν τη μητρότητα ως μια «χρήσιμη» λειτουργία, αν απέδωσαν σημαντική διάσταση στο παιδαγωγικό έργο των μπτέρων και αγωνίστηκαν για να μετατρέψουν τη μητέρα σε μια θετική, ικανή και αποτελεσματική παιδαγωγό, είναι γιατί είδαν στη μητρότητα μια αυτόνομη δραστηριότητα, που αναπλήρωνε τον αποκλεισμό τους από το πεδίο της εξουσίας στη δημόσια σφαίρα.

Αυτή η αίσθηση προβολής μέσα από τη μητρότητα, θα τους επέτρεπε να ανοίξουν ένα ρήγμα στην αυστηρά διχοτομική κυρίαρχη αντίληψη για τα δύο φύλα του περασμένου αιώνα. Ένα τέτοιο ρήγμα πραγματοποιήθηκε αναμφίβολα μέσα από τη φιλανθρωπική δραστηριότητα μιας κατηγορίας μορφωμένων γυναικών των μεσαίων στρωμάτων της πρωτεύουσας, στο βαθμό που, επιχειρώντας να διαδώσουν το νέο γυναικείο πρότυπο και στις γυναίκες των φτωχών στρωμάτων της Αθήνας,

42. Σχετικά με το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης και του έντονα κανονιστικού χαρακτήρα της βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών...*, ό.π., Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910). Ένα ανθολόγιο*, Αθήνα 1987, Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των Κοριτσιών...*, ό.π., Αλεξάνδρα Μπακαλάκη - Ελένη Ελεγκίτου, *Η Εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα Γυναικεία Καθήκοντα. (Από την Ίδρυση του Ελληνικού κράτους έως την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1929)*, Αθήνα 1987.

43. Ελένη Βαρίκα, ό.π., σ. 68.

επέκτειναν τη δράση τους έξω από τα όρια του σπιτιού τους και απέκτησαν μια ανεκτίμητη οργανωτική και κοινωνική εμπειρία.⁴⁴

44. Σχετικά με τη φιλανθρωπική δραστηριότητα των γυναικών των μεσαίων στρωμάτων της Αθήνας το 19^ο αιώνα, βλ. Maria Korasidou, *ό.π.*, σ. 273-345.